

Дејан Д. Антић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Александар Динчић
Народни музеј Ниш

УДК 94(497.6)“1942“
DOI 10.7251/RAD1715009A

Оригинални научни рад

НЕМАЧКО-УСТАШКА ОФАНЗИВА ПРОТИВ ВОЈНО- ЧЕТНИЧКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ИСТОЧНОЈ БОСНИ (15-23.1.1942)

Апстракт: Након гушења устанка у Западној Србији крајем 1941. године, немачке јединице прешле су на територију источне Босне да и тамо униште усташке (партизане и војне четнике пуковника Драже Михаиловића). Организована је операција под шифрованим називом „Бадер-источна Босна“, чији је заповедник био немачки генерал у Србији Паул Бадер, а која је својевремено у литератури и по школским уџбеницима била позната као „Друга непријатељска офанзива“. Операција је замишљена као широки јануарски војни подухват са три подфазе. У првој је требало уништити четничке одреде на Озрену, у другој, партизане и четнике под командом мајора Јездимира Дангића, а у трећој, претрести територију и са усташама и домобранима вршити дефинитивно чишћење. Била је то до тада највећа операција уперена против војних четника, јер су раније Немци самостално наступали, а сада су им се прикључили домобрани и усташе. На основу немачких ратних-оперативних извештаја и објављене литературе, рад хронолошким редоследом прати немачки подухват против војно-четничких одреда Цвијетина Тодића и мајора Јездимира Дангића.

Кључне речи: *Офанзива, немачке јединице, усташе, четници, окупатор.*

Војне припреме немачких и домобранско-усташких снага за поход у источну Босну

Као један од најпречих задатака који је командант немачких оружаних снага на Југоистоку поставио било је разбијање устаничких јединица, које су се прикупиле у просторним планинама источне Босне, између Зворника и Сарајева као и на подручју Западне Србије.² Припрема за главну опе-

¹ dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (у daljem tekstu: Zb.NOR), том XII, књига 2 (у daljem tekstu: XII/2) (dokumenti nemačkog Rajha 1942), Beograd, 1976, dok. br. 5, Desetodnevni izveštaj

рацију против устаничких снага у источној Босни убрзана је одмах након уласка бугарских снага у Јужну Србију, пошто је дошло до смењивања немачких посадних јединица.³

Немачке јединице 750. пешадијског пука из састава 718. пешадијске дивизије распоредиле су се у реону Добој–Завидовићи–Тузла, а 738. пешадијски пук у реону Зеница–Сарајево. Пукови 342. пешадијске дивизије били су спремни са српске стране Дрине и то: 697. пешадијски пук у реону Зворник–Лозница–Шабац–Богатић, 699. пешадијски пук у реону Ваљево–Осечина–Коцелјево и 698. пешадијски пук у реону Лазаревац–Уб–Обреновац.⁴

Од хрватских оружаних формација у предстојећој операцији ангажовани су седам батаљона, две инжењеријске чете и једна железничка чета. Такође су и хрватски извиђачки авиони стационирани у Сарајеву, ангажовани у истој операцији. Хрватске јединице биле су подељене у три групе и за време операције биле су потчињене немачким пуковима у виду следећих група: 697 (Меммић), 750 (Тузла) и 738 (Сарајево). Хрватске јединице су имале задатак и да заштите железничку пругу Брод–Сарајево.⁵

У заповести команданта 342. пешадијске дивизије пред почетак напада, стоји да су непријатељи поред партизанских (комунистичких) одреда и Михаиловићеви људи, који се по извештајима налазе у зимским склоништима у источном делу Независне државе Хрватске (тј. у источној Босни), западно од Дрине. Према подацима који су прикупљени, Михаиловић је вероватно преузео команду у реону Рогатице, што је било потпуно нетачно. Такође, војницима су подељене фотографије Драже Михаиловића, док је предвиђена и награда у случају његовог заробљавања.⁶

Због објективних проблема који су настали (тешка проходност планинским земљиштем, недостатак товарне стоке и брдске опреме, немогућ-

nemačkog komandanta u Srbiji, 10. 1 1942, 38; isto, Naređenje nemačkog komandanta u Srbiji komandi I. kraljevskog bugarskog okupacionog korpusa, 16.1.1942, 41-42;

³ В. Mitrovski, V. Glišić, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1971, 37- 42; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd, 1989, 121-122.

⁴ *Zb.NOR*, XII/2, prilog I, Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942. (u daljem tekstu: Borba protiv ustaničkog pokreta...) (obrada kapetana Ernesta Vishaupta, nemačkog vojnog istoričara pri komandi oružanih snaga na Jugoistoku), 1061-1062.

⁵ *Isto*, dok. br. 3, Zapovest 342. pešadijske divizije, 6.1.1942, 16, 20, isto, dok. br. 5, Desetodnevni izveštaj nemačkog komandanta u Srbiji, 10. 1 1942, 38; isto, dok. br. 4, Zabeleška sa savetovanja nemačkih i ustaških vojnih i civilnih predstavnika u Beogradu, 8.1.1942, 35.

⁶ *Isto*, dok. br. 3, Zapovest 342. pešadijske divizije, 6.1.1942, 14. Пуковник Драгољуб Михаиловић се у то време налазио у Западној Србији.

ност извлачења брдске артиљерије и сл.), операција је могла да отпочне тек 15. јануара.⁷

Стање војно-четничких одреда источне Босне пред почетак операције

Још у августу 1941. године, мајор Јездимир Дангић је добио овлашћење од пуковника Драгољуба Михаиловића на Равној Гори да изврши организацију војних јединица у источној Босни⁸, постављајући га за команданта оперативних јединица источне Босне.⁹

Дангић је по доласку објединио све снаге под својом командом.¹⁰ Јединице су оперисале мање-више са партизанским одредима, где је било могуће формирану су и заједнички штабови и заједничке команде.¹¹

Пре Дангићевог доласка и касније, четнички одреди су ослободили велику територију у источној Босни и пред непријатељску јануарску операцију, држали су Сребреницу, Дрињачу, Олово, Власеницу, Чајниче, Миљевину, Вишеград и Фочу као и целу просторију од Дрине-Зеленгоре-Трескавице-Игмана-Сарајева-Озрена и Мајевике, изузев Кладња, Тузле, Зворника, Црне Реке и Трнова.¹²

Према немачким проценама Дангићеве снаге су почетком јануара 1942. године бројале више од 10.000 људи.¹³

Почетак немачке офанзиве у источној Босни војно-четнички одреди покушали су спречити преговорима са окупаторским снагама. Први циљ

⁷ *Isto, Borba protiv ustaničkog pokreta...*, 1065.

⁸ У јануару ова команда се проширује и добија назив: „Команда оперативних јединица Источне Босне и Херцеговине“ (*Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 9, Desetodnevni izveštaj nemačkog komandanta u Srbiji, 20. 1. 1942, 52)

⁹ В. Ђурић, *Мајор Дангић*, Крагујевац, 2001, 86-87.

¹⁰ Партизанско-четнички штаб је формиран 1. октобра 1941. године у Дрињачи под називом „Команда босанских војних и партизанских одреда“ и у њега су улазили: Светозар Вукмановић Темпо, Родољуб Чолаковић и Слободан Принцип испред партизана, као и Јездимир Дангић, капетан Сергије Михајловић, Перо Ђукановић и Аћим Бабић испред четника.

¹¹ S. V. Tempo, *Revolucija koja teče (memoari)*, knjga 1, Beograd, 1971, 235-240; R. Nurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942*, Sarajevo, 1972, 68.

¹² С. Воиновић, *На служби код Дангића*, Крагујевац, 2001, 79.

¹³ *Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 16, *Izveštaj nemačkog štaba za vezu pri komandi italijanske 2. armije*, 26.1.1942, 82. Један податак, који је из немачких извора пронашао В. Ђурић, каже да је мајор Дангић располагао са 20.000 бораца. Види: В. Ђурић, *нав. дело*, 33.

преговора био је неутралисање Италијана у предстојећој операцији, пошто је било планирано и њихово војно ангажовање. Тако је према упутствима мајора Бошка Тодоровића¹⁴ (команданта оперативних јединица у Херцеговини), 8. јануара 1942. године у Фојници (Херцеговина) његов ађутант, потпоручник и судија Мутимир Петковић, водио преговоре са италијанским капетаном де Матеисом. Мајор Тодоровић је писмено овластио Петковића и новинара Милана Шантића да могу потписати споразум са италијанским војним представницима. Суштина споразума сводила се на то да се Срби ставе под заштиту Италијана, да четници не нападају Италијане и да у Херцеговини одржавају ред и мир.¹⁵

Док је мајор Тодоровић хватао везе и организовао сарадњу четника са италијанским окупатором у Херцеговини, мајор Јездимир Дангић, покушао је да као официр изван команде Драже Михаиловић успостави везе и сарадњу са Немцима и недићевим снагама у источној Босни како би дипломатском акцијом неутралисао предстојећу немачку офанзиву против његових одреда. Везу са немачким снагама, које су се припремале да крену у чишћење, направио је Дангићев обавештајни официр Каменко Јефтић. Он је истовремено био и командант Вишеградског четничког одреда. Исти одред је у то време преко убачених официра из Србије био под командом Милана Недића као одред четника Косте Пећанца и могао је несметано деловати на очиглед Немаца. Јефтић у писму од 11. јануара 1942. године пише мајору Дангићу да, пошто ће немачке трупе ускоро кренути у чишћење комуниста у Босни, потребно је да свуда ступи у везу са њима, каже да командује српским националним четницима (четницима Косте Пећанца – прим. аут) који се боре против усташа и комуниста. Јефтић је покушао да добије од Немаца да четници задрже чајнички и фочански срез.¹⁶

До састанка Дангићевих изасланика и немачких представника дошло је 15. јануара у Вишеграду.¹⁷ Четнички изасланици су као акт добре воље на преговоре довели и три немачка војника које је Дангић нешто раније заробио и предали их. У десетодневном извештају генерала Бадера, записано је да је одбијена понуда команданта босанских четника Дангића 342. пешадијској дивизији да склопи неку врсту пакта о ненападању. Немци су нагласили преговарачима да могу обуставити предстојећу операцију против мајора Дангића само уколико им се да чврсто уверење да он не стоји под командом Драже Михаиловића и не пушта Михаиловићеве људе да се из Србије пребацују

¹⁴ К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књ. 1, 312.

¹⁵ Ј. Марјановић, *Дража Михаиловић између Британца и Немца*, књ.1 (Britanski šticeńnik), Beograd-Zagreb, 1979, 197.

¹⁶ *Isto*, 198.

¹⁷ К. Николић, нав. дело, 314.

у Босну.¹⁸ У случају заробљавања Дангићевих људи, обећали су да их неће третирати као побуњенике. Делегати су се вратили са преговора и почели да праве нове планове како би немачку акцију неутралисали. Немачка операција у источној Босни почела је истог часа када су се преговарачи вратили у Власеницу, где је био смештен штаб мајора Дангића и где је према немачким обавештењима био велики број рањених четника и ратних заробљеника, који су пали четницима у руке приликом борби са Павелићевом војском.¹⁹

Мајор Бошко Тодоровић је био свестан да ће споразум са Италијанима искористити партизани у сврху пропаганде.²⁰ Редослед догађаја показаће да су и такви споразуми са непријатељем били далеко безазленији у односу на слабење одбрамбене моћи у тренутку окупаторских напада. У исто време партизански одреди разоружавају четничке одреде, који се, пак, не супростављају, како се не би ширио грађански рат у источној Босни.

Борбе четника против Немаца и усташа у операцији „Бадер – источна Босна“

Увод у јануарске борбе против Дангићевих бораца био је удружени немачко-домобранско-усташки подухват против Озренских војних четника под шифром „Озрен Г“. Циљ овог војног ангажовања био је да онемогући четницима са Озрена да се прикључе Дангићевим одредима и обратно. Немачка команда била је уверена да ће окружене четнике, које је организовао и предводио Цвијетин Тодић лако поразити. У борбама које су вођене на Озрену, Хрвати (усташе и домобрани) претрпели су губитке од 20 погинулих и 31 рањеног и одбачени су са Озрена. Због њиховог пораза, акција 2. батаљона 750. пешадијског пука била је у великој мери ограничена. Четници су хрватске формације протерали до Грачанице.²¹

Немци су се држали боље на тешком озренском терену са одличном противничком обавештајном службом коју су чинили мештани подозрењених села и на шта су се штабови батаљона жалили. Њихов 1. батаљон 750. пешадијског пука се 10. јануара сукобио са четницима на коти 491. Имао је 4 мртвих и 14 рањених и такође је био одбачен са Озрена. Губици Тодићевих

¹⁸ I. Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1969, 41.

¹⁹ *Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 9, Desetodnevni izveštaj nemačkog komandanta u Srbiji, 20. 1. 1942, 52; Војни архив у Београду (у даљем тексту: ВА), Четничка архива (у даљем тексту: ЧА), кутија (у даљем тексту: кут.), 232, регистарски број документа (у даљем тексту: рег. бр.), 1/1-1;

²⁰ J. Marjanović, *nav. delo*, 198.

²¹ ВА, немачка архива – микрофилмована документа из Националног архива у Вашингтону (даље: НАВ), серија Т-314 (даље: Т-314), ролна (даље: Р) 1531, снимак (даље: С) 952.

четника Немцима нису били познати пошто су морали да одступе. Процењивали су их на минимално 6 погинулих. Извештај каже да су се четници са 200-250 људи сукобили и са 3. батаљоном 750. пешадијског пука код реке Спрече. Тако се завршила непријатељска операција на Озрену без успеха.²²

Тринаестог јануара, хрватско ваздухопловство бомбардовало је Озрен. Једна бомба од 100 кг погодила је једну зграду јужно од манастира на Озрену за који се сматрало да је био главни логор. Пошто је у тој згради била смештена муниција дошло је до велике двоструке експлозије која је оштетила део манастирског комплекса.²³

Немачко одступање са Озрена, генерал Бадер је у свом десетодневном извештају објаснио тако да су операције обустављене због надмоћности непријатеља, теренских потешкоћа, издаје ангажованих хрватских јединица и припремама за главну операцију 15. јануара 1942. године.²⁴

Након операције на Озрену, уследила је операција против мајора Јездимира Дангића и партизанских одреда. Карактеристично је да је пред одсудну навалу осовинских снага, разоружано много четничких локалних одреда од стране партизана под изговором да их *Дражини потпаљивачи братоубилачког рата из Србије воде против партизана*.²⁵ Руководство НОП-а је почетком 1942. године напустило политику сарадње са четницима под командом Драже Михаиловића у источној Босни и Херцеговини. На партијском саветовању у Иванчићима одлучено је да се заоштри и радикализује борба против четника, првенствено у источној Босни где је опасност за партизански покрет, који је почетком 1942. године доживљавао тешку кризу, била највећа.²⁶ Тако су партизани већ у самом почетку непријатељске офанзиве ослабили фронт против Немаца и усташа.

Немачке снаге су кренуле у напад 15. јануара 1942. године. На температури од 20, па чак и 30 степени испод нуле, по мразу и леденом ветру, окупаторске снаге су нападе устаничку територију.²⁷

Обе ангажоване немачке дивизије кренуле су са истока преко Дрине и са запада од Сарајева и од Тузле да би устанике окружили. Јединице 697. пешадијског пука, са хрватским јединицама, кренуле су из мостобрана код Зворника, сломивши отпор устаника на висовима југозападно од Зворника и

²² ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-952-953.

²³ ЗБ. НОР, том IV, књига 3 (борбе у Босни и Херцеговини 1942), Београд, 1952, док.193, Извештај заповједништа другог домобранског збора, 22.1.1942, 410.

²⁴ Зб.НОР, XII/2, док. бр. 9, Desetodnevni izveštaj nemačkog komandanta u Srbiji, 20. 1. 1942, 52

²⁵ ЗБ. НОР, IV/3, док. 13, Упутства Врховног штаба НОПОЈ, 13.1.1942, 45.

²⁶ R. Hurem, *nav. delo*, 96..

²⁷ Зб.НОР, XII/2, *Vorba protiv ustaničkog pokreta...*, 1065.

јужно од њега на друму у долини Дрине. Немци су овде наилазили на многе запреке и порушене мостова па су их морали обилазити. Истог дана, један део 698. пешадијског пука продро је из Вишеграда, горњом долином Дрине, ка Међеђи.²⁸

Немачке снаге су се првог дана сукобљавале са четницима, који су безуспешно покушавали да бране Дрињачу. Претходно су покушали да зауставе напредовање немачких тенкова копањем ровова (запречавањем) и рушењем мостова. Тако у извештају котарске испоставе Прача пише да су сви дрвени мостови на путу, као и на прузи од Стамболчића до Праче дигнути у ваздух, телефонски стубови покидани и бачени. У мањим окршајима испред Дрињаче Немци су имали 4 рањена војника.²⁹

Према извештају о дејствима 2. батаљона 697. и 698. пука, четници су пружили отпор 16. јануара, између Сарајева и Пала и претрпели губитке од 391 заробљеног (један број се услед тешке ситуације сам предао). Истог дана, немачки 738. пук води борбу са четницима на коти 1271 и код села Мратинци близу Братунца, наноси четницима губитке од 53 погинула. Сам пук имао је тога дана 2 погинула и 8 рањених.³⁰ Немачки извештаји бележе да су четници овде пружили јак отпор. Капетан Ернст Висхауп, историчар команде Југоистока, написаће у свом сумарном извештају, да је 697. пешадијски пук 16. јануара, после жестоке борбе, заузео више села која су устаиници бранили и очистио долину Дрињаче.³¹

Следећег дана, 17. јануара, надирао је 697. пешадијски пук преко брдовитог терена и већ 18. јануара стигао у Власеницу, успостављајући везу са 699. пешадијским пуком. Испред Власенице, 697. пешадијски пук је дошао у нови сукоб са четницима, који су покушали безуспешно да бране и Власеницу. Немци су на прилазима овој варошици имали три лакше рањена војника.³²

Истог дана када је Власеница пала, почиње осипање четничких јединица. У још увек слободном Чајничу, одржана је конференција свих старешина, под председништвом капетана Сергија Михајловића, којом приликом је донета одлука да један део четника пређе у Србију, а други се повуче у околне планине док не прође немачка офанзива. Борцима је стављено на вољу да се одлуче на коју ће страну. Већ истог дана, под командом капетана Михајловића, кренуло је за Србију око 1000 бораца као и ударни одред по-

²⁸ *Zb.NOR*, XII/2, *Borba protiv ustaničkog pokreta...*, 1065.

²⁹ *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu (dokumenti)*, priredio: S. Ćekić, Sarajevo, 1996, dok. 24, *Izveštaj kotarske ispostave Prača*, 26.1.1942, 75; BA, HAV, T-314, P-1531, C-953-954.

³⁰ BA, HAV, T-314, P-1531, C-953-954.

³¹ *Zb.NOR*, XII/2, *Borba protiv ustaničkog pokreta...*, 1065.

³² BA, HAV, T-314, P-1531, C-953-954.

ручника Милована Булована. Друге групе су се повлачиле према Херцеговини, Црној Гори и Санџаку.³³

Да би спречио потпуну катастрофу и масакр српског станивништа, пошто су иза Немаца ишле усташе, мајор Дангић издаје јавни проглас српском народу у Босни. У њему се наводи да је највећа опасност по опстанак српства долазак усташа и Хрвата, „заклетих српских непријатеља“ и наглашава следеће: „не дајте им да се прикупе и организују. Удрите их где год се појаве. Не дајте им да у нашим српским селима и планинама постављају своју власт.“³⁴ Оваквом поруком Дангић је позивао свој народ да ради опстанка не напада немачке војнике, да их пусти да прођу кроз Босну, али да прихвати борбу против усташа.

Упркос прогласу, поједине јединице наставиле су да пружају отпор свим нацистима. Тако, 18. јануара, према операцијском дневнику, четници су се борили са Немцима у селу Сјетлина и код Месића. Овде је 3. батаљон 738. пешадијског пука имао 3 мртва и 18 рањених, док су губици четника били 6 мртвих. Једна десетина је била на предстражи, на путу између Стамболчића и Сјетлине. У само свануће из правца Стамболчића појавили су се два немачка тенка. Краљевски потпоручник Маринко Врачерих је скочио на први тенк са две бомбе и успео да их убаци унутра. Наредник Крсто Баљак је покушао да баци бомбу на други тенк, али се оклизнуо, пао под тенк и погинуо.³⁵

Истог дана и усташе су водиле борбе са четницима на сектору од Пала до Стамболчића.³⁶ Усташе су овде изгубили 20 људи (15 мртвих и 5 несталих), а четници нису имали губитака. Немачка команданда 718. дивизије, известила је да је водила борбу са четницима и у Подроманији, 18 км североисточно од Сарајева, да није имала губитака, а да је на другој страни избројано 25 мртвих.³⁷

Идућег дана вршене су акције чишћења и окруживања Романије. До нове борбе са Немцима долази 20. јануара (на Св. Јована) код Понора. Немачке снаге су се истог дана налазиле у селу Буђ, недалеко од села Понор. Најпре су тукли бацачима и тромблонима, а онда тешким митраљезима. Издато је наређење да се Немци сачекају да приђу ближе и онда да се прими борба. Међутим, снажан мраз је условио да су се затварачи на оружју готово замрзли. У борби која се водила, четници су примили напад с леђа, из правца Праче и дошло је до разбијања, одступања и великих губитака.³⁸

³³ М. Самарџић – А. Динчић, *Споменица српских четника „Равна Гора“ (најбољи записи српске четничке емиграције)*, Крагујевац, 2008, 140, 1144-1145.

³⁴ К. Николић, *нав. дело*, 315.

³⁵ ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-953-954;

³⁶ ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-953.

³⁷ ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-954.

³⁸ Тога дана погинули су и Митар и Секула Брезе, Васо и Милош Гутаљ –

Сутрадан, нападао је 738. пешадијски пук. Капетан Висхауп пише да је 21. јануара, исти пук заузео, након слабог непријатељског отпора, Подроманију.³⁹ Била је то немачка аутоматичарска јединица, која је по тешком планинском терену користила скијашку опрему и истог дана изненада напала један део Дринског четничког одреда, покосивши десетак бораца. Из Дринског одреда поручника Добрице Ђукића је укупно са борбом на Понору избачено из строја 60 бораца. Неки су погинули, а неки су се смрзли приликом преласка реке Ракитнице. Иста немачка јединица је тога дана изненадила и један део Прве пролетерске бригаде на Пјеновцу, Берковини и Бјелим Водама, наневши јој приличне губитке. Немачки извештаји за тај дан евидентирају 50 погинулих, 200 заробљених и 63 домобрана и усташа, који су били ослобођени.⁴⁰

Према коначним резултатима операције „Бадер-источна Босна“, од 15. до 23. јануара 1942. године, војно четнички одреди имали су 90 погинулих и 1.400 заробљених. Од тог броја, 731 борац био је одвојен за транспортовање у логоре у Србији, а остали су отпуштени након саслушања које су Немци вршили у заједници са муслиманима у Власеници, Дрињачи и Милићима. Такође, заробљено је још 200 људи са подручја Озрена, који су такође предвиђени за србијанске логоре. Губици партизанских одреда нису тема овог рада.⁴¹

Немци су у истом подухвату имали 25 погинулих, од чега 4 војника несрећно страдала када су италијански авиони бомбардовали Власеницу (23.1), коју су Немци већ заузели, 5 немачких војника погинули су борбама

из села Буђ, Пеко и његов брат Алекса Мумовић из села Понор, Новица Тановић из Сопотнице и Ђоко Станишић – командант села Понор – укупно 8 четника (Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд Жртве рата (1941-1945). Упитници за страдале (у даљем тексту: Ж), упитник за страдалог Митра Брезу (1522010005), Секулу Брезу (1522010004), Васу Гутаља (1522010003), Милоша Гутаља (1523034021), Ђоку Станишића (1524050005), Пеку Мумовића (008903002), Алексу Мумовића (0089001069) и Новицу Тановића (1499155003).

³⁹ *Zb.NOR*, XII/2, *Borba protiv ustaničkog pokreta...*, 1066.

⁴⁰ *Zb.NOR*, XII/2, *Borba protiv ustaničkog pokreta...*, 1066; N. Anić, *Drugi svjetski rat*, knjiga 2, Ljubljana, 1980, 101; M. Војић, *Prva proleterska (ilustrovana monografija)*, Zagreb, 1984, 18-29.

⁴¹ ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-950-965. У извештају команданта четвртог домобранског оружаног пука, каже се да на североистоку немачке трупе, надирући на линији Зворник–Дрињача–Кладањ–Олово разбијају обруче и упоришта четника, одбијају четнике и растурају их. Такође, извештај констатује да има велики број заробљених, погинулих и рањених. На подручју Зворник–Дрињача–Братунац заробљено је према истом извештају око 1.800 устаника, међу њима и вође (*ЗБ. НОР*, том IV/3, док.141, Извештај команданта четврте оружничке пуковније, 26.1.1942, 431).

против војних четника, 33 је било рањено, док су остали погинули и били рањени у борбама против партизана.⁴²

Усташе су имале 25 погинулих у борбама против Данићевих и Косоровићевих четника и 3 у окршајима са партизанима на Романији (22–24 I). Два домобрана су погинула у борби на железничкој станици у Устипрачи (20. I), али нападач није познат.⁴³

Тако су четнички одреди Југословенске војске у источној Босни у јануарским борбама имали скоро 100 погинулих у окршајима против Немаца, усташа и домобрана. Један број заробљених четника усташе су убиле приликом спровођења за Шабац, па је вероватно број страдалих из јануарског похода већи.

У завршном извештају немачког заповедника Бадера, констатује се да је операција у источној Босни завршена са минималним резултатима, јер Италијани нису извршили затварање с јужне стране. Немачки заповедник био је задовољан ангажовањем хрватских јединица.⁴⁴

Девет стотина војних четника у шабачком логору

Осим стрељања 4 четника мајора Дангића од 697. пешадијског пука у Дрињачи⁴⁵ и паљења једне куће код Власенице, одакле је Немцима пружан отпор, у јануарској операцији, нису забележене друге репресалије према Дангићевим људима. За усташе то није важило, јер су деловали мимо немачких команди.⁴⁶

Овом немачком, на први поглед толерантном ставу, у великој мери је допринела вест да је тих дана пуковник Михаиловић унапређен у чин армијског ђенерала и наименован од југословенске краљевске владе у Лондону за начелника штаба отаџбинске војске и министра војног. Та се вест брзо ширила путем Радио-Лондона и других радио станица и значила је да је Михаи-

⁴² ЗБ. НОР, том IV/3, док. 141, Извештај команданта четврте оружничке пуковније, 26.1.1942, 431.

⁴³ ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-960-962.

⁴⁴ Зб.НОР, XII/2, док. бр. 21, Извод из месечног извештаја оперативног оделjenja команданта Југоистока, 31.1.1942, 104.

⁴⁵ У Дрињачи су непосредно по уласку немачких снага стрељани Драго Млађеновић, Ђокан Милошевић и Тодор Петковић (АЈ, Ж-1679008005, 1627006026, 1679009011). Име четвртог стрељаног заробљеника аутори нису могли да пронађу.

⁴⁶ ВА, НАВ, Т-501, Р-247, С-724-5; Т-314, Р-1531, С-950-965. Тако су усташе након пораза код Сјетлине (18.I), упали у исто село, одвели Радована, Радмилу и Загорку Пурковић, а из села Стамболчић, Анђу Паприцу, у Лисовићима и убили. (АЈ, Ж-1525055012, 1525055011, 1525055010, 1392010054).

ловић добио признање и сву легалност као равноправно зараћени савезнички командант против осовинских снага. Немачки команданти и војници су се стога, у новонасталим околностима, морали опходити са заробљеницима у складу са међународним ратним конвенцијама док од виших команди не добију друкчије инструкције. Генерал Бадер је 21. јануара издао наређење да се стреља непријатељ само уколико се бори са оружјем, а онај који се преда да се сматра заробљеником.⁴⁷

Према извештају немачког Заповедника полицијске службе и службе безбедности (Befehlshaber und des SD (BdS)), војни четници који су стајали под Михаиловићевом командом је требало да буду распоређени у четири прихватна логора: Дедиње (Бањица), Земун (Сајмиште), Ниш (Лагер Ниш) и Шабац. Поједини су били предвиђени за радове на Дунаву и по рудницима.⁴⁸

Од заробљеника је формиран привремени логор у Дрињачи, малој варошици на левој обали Дрине. Ту су Немци доводили и оне који су заробљени са оружјем у рукама и оне који су нађени без оружја. Једни су били затворени у цамији, други у цркви, трећи у магацину. Заробљеници су били депримирани, многи су се предавали без икаквог отпора, неки су били полуголи, јер су им усташе одузеле војничку одећу и обућу. Немци су их из цамије и магацина пребацили у црквено двориште. Дан касније, заробљеници су пешице спроведени у Зворник. Уз пут су их Немци и усташе малтретирани и тукли. Нарочито се истицао један усташа који је чекићем, скривеним испод шињела, ударао заробљенике по леђима и главама и неколико људи теже повредио. Придружени су заробљеним рањеницима и с њима дотерани у Зворник. Ноћ су провели збијени у подруму и још неким просторијама бившег Среског начелства. Одлучено је да се пребаце за Србију. Већ сутрадан, заробљеници су у Лозници. До Козлука су путовали босанском страном, пешице и убрзаним маршом. Спроводили су их Немци на коњима или у санкама, а њима су се, повремено, придруживале и усташе. Целим путем је вршено малтретирање. Изнемогли и гладни од момента заробљавања добили су једино у Зворнику по четврт хлеба, а тешко су подносили марш. Недалеко од Козлука убијен је Душан Петковић, кафеџија из Дрињаче, када је пао од изнемоглости. Убијен је и један млађи човек од стране једног усташе, који је сасуо читав рафал у њега. Заробљеници стижу до Велике Лешнице, а затим возом у Шабац. У град су пристигли око 17 часова, укупно у првој групи 469 заробљених Дангићевих бораца. Међу њима је било и неколико дечака, који су дошли са својим очевима, јер тамо нису имали никог. Чим су доведени председница шабачког Црвеног крста, др Ружица Војић одлази са осталим члановима да испита шта им треба. Црвени крст је за њих требовао 500 комада хлеба. Исте вечери, четници су смештени у приземље једне ка-

⁴⁷ *Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 4, Zabeleška sa savetovanja nemačkih i ustaških vojnih i civilnih predstavnika, 8.1.1942, 31.

⁴⁸ ВА, Немачка архива, к. 43, док. бр. 55/2-28.

сарне у логору на Сењаку. Сутрадан су их Немци и љотићевци распоредили, на спрату, у неколико просторија. Саопштен им је кућни ред и онемогућено успостављање евентуалних веза са партизанима којих је такође било у логору. Спавали су на слами а храну су примали само једном у току дана. Четнике су логорске власти користиле за обављање разних послова у кругу логора и у самом граду, у касарнама. Користили су их за рад у радионицама и за своју послугу. На радове су их терали пошто се отопио снег. Чистили су логор, уређивали га и купили отпатке по дворишту. Вођени су у Кленак да копају гробнице и сахрањују стрељане. То су морали да раде и у кругу логора, поред старе тврђаве, када су стрељане мање групе. У пролеће су уређивали тврђаву, поравнали горњу површину.⁴⁹

Почетком фебруара 1942. године стигла и друга – још већа група заробљеника из источне Босне, након темељних саслушања у Вишеграду. Према извештају немачког главнокомандујућег заповедника у Србији, у србијанским логорима се 25. фебруара 1942. године, налазило тачно 3.523 затвореника за одмазду, од тога 900 националних четника Јездимира Дангића у логору у Шапцу и још 272 таоца.⁵⁰

Прва група заробљеника из источне Босне одведена је из логора у Шапцу на присилни рад у концентрациони логор Собибор у Пољској. Друга је отерана у рудник у Зајачи. Трећа, највећа група транспортована је у логор на Старом Сајмишту, даље у Норвешку, а четврта у нишки концентрациони логор на Црвеном крсту. Нишка група била је најмалобројнија. Према сећању шабачких заточеника бројала је око 20 људи.⁵¹

Закључак

Четничке јединице у источној Босни служиле су као штит цивилном становништву од политике терора и злочина над православним живљем коју су у дело спроводили представници Павелићеве државе. Свесни тога, као и чињенице да би удружене немачко-усташко-домобранске снаге представљале респектабилну војну силу која би угрозила српске позиције са леве стране Дрине, старешине војно-четничких одреда покушале су да преговорима спрече негативан развој ситуације по српску националну ствар. Негде су преговори и имали ефекта када су у питању односи са италијанским сна-

⁴⁹ С. Филиповић, *Логори у Шапцу*, Нови Сад, 1967, 145 - 150.

⁵⁰ А. Supan, *Hitler-Beneš-Tito (Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel-und Südosteuropa)*, Teil 2, Wien, 2014, 992.

⁵¹ А. Динчић, Н. Озимих, *Припадници Југословенске војске у отаџбини у нацистичком концентрационом логору на Црвеном крсту у Нишу (1941-1944)*, Ниш, 2014, 12.

гама у Херцеговини. Ипак, покушаји изасланика четника мајора Јездимира Дангића да се ступањем у контакт са немачким окупатором неутралише војна операција планирана против наоружаних српских формација у источној Босни нису дали резултате. У јануару 1942. године започела је немачко-домбранско-усташка акција „Озрен I“ усмерена против Озренских војних четника под командом Цвијетина Тодића. Услед снажног четничког отпора и неприступачности терена немачке јединице су ову операцију завршиле без нарочитог успеха. Друга операција уперена против снага под командом мајора Дангића и партизанских одреда у источној Босни настављена је одмах после борби на Озрену. У њој су окупаторске снаге бележиле позитивне резултате. Жестоке борбе против четника вођене су недалеко од Зворника, Братунца, Власенице и у долини Дрине. Поприште сукоба била је и област око Пала и читаве Романије. У веома критичном тренутку мајор Дангић, забринут за опстанак српског народа у источној Босни, издао је проглас свим јединицама и наоружаним устаницима да се немачки војници не нападају већ да се пропусте кроз Босну, а да се борбе „на живот и смрт“ воде против усташа које су наступале иза Немаца и чиниле стравичне злочине над цивилима. Без обзира на овај јавни апел команданта устаничких одреда у источној Босни, многи четнички одреди су наставили борбу против окупаторских снага на терену не правећи разлику између немачких и усташких формација.

Међутим, услед недостатка муниције, технике и механизације, приморане да воде герилску битку и суочене са вишеструко надмоћнијим непријатељем војно-четничке јединице Југословенске војске у источној Босни за време трајања операције „Бадер – источна Босна“ доживеле су озбиљне губитке. Било је преко 100 убијених и близу 1400 заробљених југословенских четника, од којих је велики број завршио у логорима Бањица, Сајмиште, Лагер Ниш и Шабац, а појединци су од последица мучења преминули приликом транспорта до логора.

Негативан исход отпора окупатору који су од 15. до 23. јануара 1942. године пружали устаници, није значио крај борбе за слободу и постојања четничких снага у источној Босни. Један део четника ипак је је успео да се пребаци на територију Србије, док је велики број устаника искористио могућност одступања према југу због неефикасног затварања обруча од стране италијанских окупационих снага. Било је и оних припадника војно-четничких одреда који су спас пронашли у тешко приступачним теренима околних планина. Такав исход догађаја навео је немачког генерала Паула Бадера да операцију којом је заповедао у свом завршном извештају оцени успешном, али са минималним резултатима. Разлог такве оцене била је свесто о томе да су устаници поражени, али не и уништени.

Необјављени извори:

Војни архив – Београд :

Немачка микрофилмована документа из серије Вашингтон
Фонд „Непријатељска архива (Немци-НА)“
Фонд Четничка архива (ЧА)

Архив Југославије-Београд :

Фонд Жртве рата 1941-1945, Савезни завод за статистику
(ознака фонда: 179)

Објављени извори:

Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu (dokumenti), priredio: S. Čekić Sarajevo, 1996.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књига 3 (борбе у Босни и Херцеговини 1942), „Војноисторијски институт“, Београд, 1952.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XII, knjiga 2 (dokumenti nemačkog Rajha 1942), „Војноисторијски институт“, Београд, 1976.

Литература:

Avakumović 1969: I. Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1969.

Anić 1980: N. Anić, *Drugi svjetski rat*, knjiga 2, Ljubljana, 1980.

Војић 1984: М. Војић, *Prva proleterska (ilustrovana monografija)*, Zagreb, 1984: Globus.

Воиновић 2001: С. Воиновић, *На служби код Дангића*, Крагујевац, 2001.

Динчић – Озимих 2014: А. Динчић, Н. Озимих, *Припадници Југословенске војске у отаџбини у нацистичком концентрационом логору на Црвеном крсту у Нишу (1941-1944)*, Ниш, 2014.

Ђурић 2001: В. Ђурић, *Мајор Дангић*, Крагујевац, 2001.

- Marjanović 1979: J. Marjanović, *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj.1 (Britanski šticeńnik), Beograd-Zagreb, 1979.
- Mitrovski – Glišić 1971: B. Mitrovski, V. Glišić, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1971.
- Николић 2014: К. Николић, Историја Равногорског покрета, Београд 2014: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Самарцић – Динчић 2008: М. Самарцић – А. Динчић, *Споменица српских четника „Равна Гора“ (најбољи записи српске четничке емиграције)*, Крагујевац, 2008.
- Stojiljković 1989: M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd, 1989.
- Supan 2014: A. Supan, *Hitler-Beneš-Tito (Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel-und Südosteuropa)*, Teil 2, Wien, 2014.
- Tempo 1971: S.V. Tempo, *Revolucija koja teče (memoari)*, knjiga 1, Beograd, 1971.
- Филиповић 1967: С. Филиповић, *Логори у Шању*, Нови Сад, 1967.
- Hurem 1972: R. Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942*, Sarajevo, 1972.

Dejan D. Antić,
University of Niš
Faculty of Philosophy
Department of History
Aleksandar Dinčić
National Museum of Niš

The military offensive by the Germans and Ustashas against the Chetnik detachments of the Yugoslav Army in Eastern Bosnia

Summary

Not so long after the suppression of an uprising in Western Serbia at the very end of 1941, the German troops were marching into the territory of eastern Bosnia in order to exterminate pro-fascist collaborators (the Partizans and Chetniks of Colonel Draza Mihailovic). The operation was organized under the encoded title "Bader-Eastern Bosnia," whose commander was a German general in Serbia, Paul Bader. Paul Bader's name was at the same time known in literature and school textbooks as the "second enemy offensive." The operation was designed as a broad January military venture with three sub-phases. In the first sub-phase, the Chetnik's detachment in Ozren was supposed to be destroyed; in second, the Partizans and Chetniks under the command of Major Jezdimir Dangic were to be destroyed; whereas the third was supposed to check the territory and, with the pro-fascist collaborators and home guards, to carry out a definite cleaning. It was the biggest operation at that period of time, which was aimed against the Chetnik's army, for the Germans had independently performed and it was the time when the home guards and pro-fascist collaborators joined them. The work, in chronological ordering, follows the German venture against the military Chetnik's detachments of Cvijetin Todoc and of Major Jezdimir Dangic, using data from the German war operational records and the published literature.